

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
Психолого-педагогічний факультет
Кафедра соціальної педагогіки і соціальної роботи

«До захисту допущено»

Реєстраційний № _____

Завідувач кафедри _____

«__» _____ 20__ р.

**АНАЛІЗ ФОРМ СІМЕЙНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ І
ДІТЕЙ, ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ**

Кваліфікаційна робота

студентки IV курсу групи СП-20

психолого-педагогічного факультету

спеціальності 231 Соціальна робота

Неумивайченко Ольги Валеріївни

Науковий керівник:

к.п.н., доцент Василюк Т.Г.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Члени комісії _____
(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

(підпис) (прізвище та ініціали)

Кривий Ріг – 2024

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Неумивайченко Ольга Валеріївна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікацій. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело. Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Роботу виконано на кафедрі соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету, Міністерство освіти і науки України.

Захист кваліфікаційної роботи відбудеться «___» _____ 2024 року об ___ годині на засіданні екзаменаційної комісії з атестації здобувачів вищої освіти із спеціальності 231 Соціальна робота, освітньо-професійної програми «Соціальна робота».

Адреса: Навчальний корпус №4 Криворізького державного педагогічного університету, Дніпропетровська обл., м. Кривий Ріг, вул. Героїв АТО, буд., 79А.

Науковий керівник:

Василюк Тамара Григорівна,

кандидат педагогічних наук, доцент, в.о. завідувача кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету.

Рецензент:

Шимко Ія Миколаївна,

кандидат педагогічних наук, доцент кафедри соціальної педагогіки і соціальної роботи Криворізького державного педагогічного університету.

ЗМІСТ

	Стор.
ВСТУП	5
РОЗДІЛ 1. ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ	
1.1. Соціальний статус дитини-сироти та дитини позбавленої батьківського піклування	8
1.2. Поняття сімейних форм влаштування	10
Висновки до першого розділу	15
РОЗДІЛ 2. АНАЛІЗ ПРАКТИЧНОГО ДОСВІДУ РЕАЛІЗАЦІЇ СІМЕЙНИХ ФОРМ ВЛАШТУВАННЯ НА ПРИКЛАДІ М. КРИВИЙ РІГ	
2.1. Статистичний аналіз сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування	16
2.2. Досвід кращих практик сімейного влаштування	21
2.3. Методичні рекомендації щодо впровадження сімейних форм влаштування	25
Висновки до другого розділу	27
ВИСНОВКИ	28
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ	30

ВСТУП

Актуальність дослідження. Сім'я – це найголовніше в житті дитини. Батьківська любов, турбота та опіка від самого народження дитини і в подальшому зростанню дуже вагомо впливають на становлення дитини як особистості в суспільстві.

В сучасному світі, не всі діти мають змогу жити в повноцінній родині. Низький рівень соціальної відповідальності, фінансові труднощі, погіршення морального та психологічного стану сімей, а як наслідок і суспільства в цілому, має негативний вплив на збереження та зміцнення родини. Від усього цього діти стають сиротами або тими, хто втратив батьківське піклування.

На жаль, на сьогоднішній день, у зв'язку з війною кількість дітей сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування значно збільшилась. Це пов'язано з тим, що у одних дітей батьки загинули внаслідок ворожих обстрілів і немає інших родичів, у інших – батьки стали на захист країни та також загинули або пропали безвісти. Всі ці діти, збільшують чисельність дітей-сиріт та дітей, які втратили батьківське піклування. Згідно моніторингу, який проводила ЮНІСЕФ у липні 2022 р. в Україні налічувалось 67 тис. дітей-сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування. На даний момент кількість таких дітей складає близько 100 тис. та на жаль, вона постійно збільшується.

У зв'язку з тим, що коїться в країні, дуже гострою стає проблема сирітства. Цією проблемою займаються багато українських вчених, таких як: О. Балакірева, Л. Артюшкіна, Л. Волинець, Н. Комарова, О. Коваленко, І. Галатир, О. Яременко та ін. У своїх наукових працях вони відображують умови від яких виникає сиріцтво, які особливості психічного стану мають діти-сироти, як важко їм адаптуватися в соціальному суспільстві.

Кожна дитина-сирота та дитина, яка втратила батьківську опіку, має законне право на пільги та захист. Це питання було досліджено та

відображено в наукових працях наступних вчених: О. Губанова, О. Кудрявцева, Л. Зілковська, І. Ковальчук, В. Москалюк та ін.

Як функціонують сімейні форми опіки дітей-сиріт та дітей, які втратили батьківське піклування і які вони мають особливі педагогічні аспекти відображені в наукових дослідженнях Т. Алексеєнко, З. Дорогонько, І. Зверєвої та ін.

Психологічні особливості сімейних форм опіки дітей-сиріт та дітей, які втратили батьківське піклування були відображені в наукових працях Г. Бевз, Т. Говорун та ін.

Спираючись на роботи перелічених науковців та на ситуацію, яка склалася зараз в країні, на даний момент ми бачимо, що проблема опіки дітей-сиріт та дітей, які втратили батьківське піклування є дуже великою. Дитячі будинки сімейного типу, інтернати, які знаходилися на окупованих територіях, були знищені, діти евакуйовані в інші умовно безпечні частини України. Близько третини таких дітей було евакуйовано за кордон. Проте, попри всі ці заходи, діти назавжди отримали психологічні травми. Також, у зв'язку з війною дещо ускладнилась сама процедура взяття дитини до сім'ї. Додаткова праця з психологами, педагогами, фахівцями соціальної роботи, як для родини, так і для дитини вимагає, наразі, набагато більше часу, ніж це було до початку війни.

Зважаючи на все це, зараз є найголовніше, щоб дитина виховувалась в сім'ї, а не була ізольована від суспільства разом з іншими дітьми у інтернатах та подібних закладах. Знаходячись в родині дитина буде відчувати себе захищеною, їй буде легше адаптуватись з оточуючим його суспільством. Дуже важливо розробити та виконувати методичні рекомендації, в яких будуть педагогічні та психологічні аспекти взаємодії між родиною та дитиною. Також важливою є взаємодія родини та дитини із спеціальними працівниками, такими як психологи, соціальні робітники на перших етапах створення міцної люблячої родини з цінностями, традиціями, родини, де

кожен допомагає один одному. Як наслідок, від таких родин буде ліпше суспільство.

Мета дослідження: здійснити аналіз форм сімейного влаштування та надати методичні рекомендації фахівцям з соціальної роботи щодо організації просвітницької діяльності.

Об'єкт дослідження: сімейне виховання.

Предмет дослідження: форми сімейного влаштування дітей.

Завдання дослідження:

- визначити теоретичні аспекти проблеми влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування;
- проаналізувати практичний досвід реалізації сімейних форм влаштування на прикладі м. Кривий Ріг;
- надати методичні рекомендації соціальним працівникам щодо впровадження форм сімейного виховання.

Методи дослідження: теоретичні (вивчення наукових праць, аналіз, синтез, систематизація, узагальнення інформації), емпіричні (бесіда, спостереження).

Апробація результатів дослідження:

1. Неумивайченко О. В. Особливості сімейних форм виховання дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Збірник тез Всеукраїнської науково-практичної конференції з міжнародною участю «ЗГУРТОВАНІСТЬ СУСПІЛЬСТВА В УМОВАХ ВОЄННОГО СТАНУ: АКТУАЛЬНІСТЬ, ВИКЛИКИ ТА ШЛЯХИ ЇХ ПОДОЛАННЯ». (16-17 травня 2024 року, м. Кривий Ріг) / за ред О. Караман, І. Трубавіної. Кривий Ріг: КДПУ; Полтава: ЛНУ ім. Т. Шевченка. 456 с. С. 255 – 257.

Структура роботи: робота складається зі вступу, двох розділів, висновків та списку використаної літератури.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ПРОБЛЕМИ СІМЕЙНОГО ВЛАШТУВАННЯ ДІТЕЙ-СИРИТ ТА ДІТЕЙ ПОЗБАВЛЕНИХ БАТЬКІВСЬКОГО ПІКЛУВАННЯ

1.1. Соціальний статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування

Визначення дитини в соціумі є важливим аспектом її подальшого розвитку та становлення як особистості. Проте недостатній рівень матеріального та медичного забезпечення, низька соціальна відповідальність призводить до збільшення кількості дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування. На жаль, на теперішній час, у зв'язку з бойовими діями, які тривають на території України, кількість таких дітей набагато збільшилась.

Соціальний статус – це положення особистості в суспільстві. Статус «дитина» надається особі віком до 18 років. До досягнення чотирнадцяти років дитина вважається малолітньою, від чотирнадцяти до вісімнадцяти років - неповнолітньою згідно законодавства України [1].

Статус дитини-сироти та дитини, позбавленої батьківського піклування, - це становище дитини, яке визначене законодавством. Цей статус надає їй право на повне державне забезпечення і отримання пільг які передбачені чинним законодавством та яке підтверджується комплектом документів, що підтверджують те, що дитина не має батьківського піклування.

Дитина-сирота - в якої померли чи загинули батьки [1].

Дитина позбавлена батьківського піклування – дитина, яка залишилися без піклування батьків з будь якого випадку та не має близьких рідних для опіки [1].

В таблиці нижче приведені приклади випадків від яких дитина може набути того чи іншого статусу згідно чинного законодавства України.

Таблиця 1.1

Причини встановлення статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування

Дитина - сирота	Дитина позбавлена батьківського піклування
Дитина, батьки якої загинули або померли	Батьків позбавили батьківських прав
	Відібрали у батьків без позбавлення батьківських прав
	Батьків визнано безвісно відсутніми
	Батьків визнано недієздатними
	Батьки знаходяться в місцях позбавлення волі
	Батьки знаходяться у розшуку
	Батьки важко хворіють та не мають змоги виховувати дитину
	Підкинути, батьки яких невідомі, покинути в пологовому будинку, іншому закладі охорони здоров'я або яких відмовилися забрати з цих закладів батьки, інші родичі
	Батьки не виконують свої обов'язки у зв'язку із перебуванням батьків на тимчасово окупованій території або в районі проведення антитерористичної операції
	Розлучені із сім'єю, визнання біженцями або особами, які потребують додаткового захисту

Для надання дитині статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, служба у справах дітей за місцем походження дитини протягом двох місяців повинна зібрати необхідні документи (свідоцтво про народження дитини та документи, що засвідчують обставини, за яких дитина залишилась без батьківського піклування). Рішення про надання статусу дитини-сироти або дитини, позбавленої батьківського піклування, приймається районною держадміністрацією, виконавчим органом міської чи районної ради, сільської, селищної ради об'єднаної територіальної громади за місцем походження такої дитини за поданням служби у справах дітей. У рішенні зазначаються прізвище, ім'я, по батькові дитини, дата народження, обставини, за яких вона залишилась без батьківського піклування, документи, які підтверджують ці обставини, та форма влаштування дитини.

Підприємства, установи та організації різних форм власності, банківські установи, культурно-освітні, громадські, спортивні та інші організації мають сприяти в наданні реальної допомоги і підтримки. Держава, в свою чергу, має всебічно підтримувати всі ці організації та сприяти подальшому розвитку даної допомоги.

Також варто зауважити, що всі ці діти мають право на утримання в умовах, максимально наближених до сімейного виховання.

Сьогодні Україна займає лідируючі позиції з чисельності дітей, які втратили своїх батьків. Це катастрофа для нації взагалі та для окремої дитини зокрема.

1.2. Поняття сімейних форм влаштування

До сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей позбавлених батьківського піклування відносять наступні форми влаштування:

- Усиновлення;
- Опіка та піклування;

- Прийомна сім'я;
- Патронатна сім'я;
- Дитячий будинок сімейного типу.

В Україні найбільш пріоритетною формою сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування визнане саме усиновлення.

Усиновлення – це коли рішенням суду передаються батьківські права та обов'язки від однієї родини до іншої, а дитина приймається у сім'ю як народжена, з усіма правами та обов'язками дорослих і дитини. Усиновленою може бути та дитина в віці від 2 місяців до 18 років, яка перебуває в статусі дитина та має документи, що засвідчують втрату батьками батьківських прав.

Громадяни України, які мають намір усиновити дитину, можуть звернутися до служби у справах дітей за місцем проживання з письмовою заявою про взяття їх на облік як кандидатів на усиновлення та надати всі необхідні документи та за бажанням або за рекомендацією пройти підготовчі курси. Разом з прийманням документів громадянам пояснюють які умови та порядок проведення цього процесу, які вони мають права та обов'язки як усиновлювачі, та які можуть бути правові наслідки.

Після отримання заяви Служба у справах дітей має скласти Акт про обстеження житлово-побутових умов майбутніх усиновлювачів та підготувати відповідний висновок протягом 10 робочих днів. Документи з усиновлення мають обмежений термін дії, а саме один рік з дня їх видачі. Після цього кандидати можуть встановлювати контакт з дитиною. Коли контакт встановлено, кандидати подають заяву про бажання всиновити дитину, а керівник дитячого закладу (чи особи, в яких проживає дитина) за запитом служби у справах дітей надає відповідні документи дитини.

Далі справа передається до суду і потім, після ухваленого рішення усиновлювач особисто має забрати дитину у присутності представника служби у справах дітей [4].

Очевидно, що усиновлення є найбільш перспективною для дитини формою влаштування.

Опіка та піклування як форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування більш пов'язана на родинних відносинах з цими дітьми. Також для цього враховується особисте бажання дитини. Для оформлення опіки та піклування не потрібно судове рішення. Так як опікуни мають родинні зв'язки з дитиною, то для офіційного оформлення достатньо написати заяву до за місцем свого проживання та подати необхідні документи. Далі служба проводить співбесіду з кандидатами, обстеження місця проживання зі складанням відповідного акту. За потреби служби у справах дітей можуть рекомендувати пройти курси з догляду та вихованню дитини [4].

Прийомна сім'я – це коли добровільно беруть на спільне проживання та виховання від одного до чотирьох дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. При утворенні такої сім'ї прийомні батьки беруть за плату прийомних дітей на власну житлову площу якщо вона відповідає всім необхідним побутовим та санітарно-гігієнічним умовам для тривалого проживання, виховання та розвитку дітей.

В такій родині діти перебувають до досягнення ними 18-річного віку, а в разі продовження навчання – до 23-х років або до закінчення відповідних навчальних закладів. Важливою складовою прийомних сімей є урахуванням віку прийомних батьків та дітей, тобто коли прийомні батьки досягнуть пенсійного віку всі прийомні діти повинні досягти віку вибуття з прийомної сім'ї.

Проте інколи бувають випадки коли прийомна сім'я може функціонувати і після досягнення прийомними батьками пенсійного віку, але не більше ніж протягом п'яти років і тільки за згодою сторін. Середньомісячний сукупний дохід сім'ї на одну особу не може бути менший ніж розмір прожиткового мінімуму, встановлений законом для відповідних соціальних і демографічних груп населення.

В прийомну сім'ю влаштовуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування, які перебувають на первинному обліку у відповідній адміністративно-територіальній одиниці або діти які перемістилися з тимчасово окупованої території чи району проведення бойових дій.

Не можуть бути прийомними батьками родини, з якими проживають рідні малолітні та неповнолітні діти, та також ті, які мають невиліковні хвороби та різні шкідливі залежності.

Патронатна сім'я – це відносно нова для України форма сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування, проте, в країнах де ця форма влаштування розвинена, практично не існує дитячих будинків. Ця форма сімейного влаштування є тимчасовою не більше трьох місяців, а в окремих випадках – не більше шести місяців [5].

Патронатна сім'я це схоже на тимчасовий прихисток для дитини, де патронатний вихователь доглядає за нею в своїй родині в період коли батьки чи сама дитина опинилась в складних життєвих обставин та не можуть проживати разом.

Патронатним вихователем може стати повнолітній громадянин України, відповідний вимогам чинного законодавства, з досвідом виховання дітей який з допомогою членів своєї сім'ї надає послуги з реабілітації, виховання і догляду дитини у своїй сім'ї.

Місцеві державні адміністрації або виконавчі органи місцевих рад приймають і ухвалюють рішення про введення послуги з патронату над дитиною та визначають заклади на які покладається функція з організації надання такої послуги в підлеглий адміністративно-територіальній одиниці.

На підставі цих рішень обрані заклади проводять наступні дії:

- шукають та відбирають кандидатів у патронатні вихователі;
- обстежують умови проживання сімей кандидатів;
- оцінюють потреби дитини та її сім'ї;
- надають соціальні послуги сім'ї дитини;

- допомагають зі спеціальним навчанням кандидатів;
- готують звіти за результатами роботи зі сім'єю.

Процес створення патронатної сім'ї можна розподілити на чотири частини.

1-а частина це проходження відбору, де соціальний заклад разом із службою у справах дітей приймають всі необхідні документи у кандидатів, проводять з ними співбесіди та обстежують умови їхнього проживання.

2-а частина це коли після успішного проходження 1 частини кандидат в патронатні вихователі разом з повнолітнім членом своєї сім'ї, який буде допомагати у наданні послуги патронату проходять обов'язкове навчання за програмою, затвердженою Мінсоцполітики та отримують довідки та рекомендації про можливість надання послуг з патронату.

3-я частина створення патронатної сім'ї після успішного закінчення 2 частини це укладення договору про надання послуг з патронату над дитиною між кандидатом та органом опіки.

4-а частина є завершальним кроком в створенні патронатної сім'ї тому що саме тут ухвалюється рішення про влаштування дитину у сім'ю.

Згідно чинного законодавства патронатні сім'ї отримують з бюджету різні соціальні виплати на кожну дитину, яка влаштована в патронатну сім'ю, на весь період перебування дитини [6].

Дитячий будинок сімейного типу як форма сімейного влаштування де в сім'ю влаштовано від 5 до 10 дітей-сиріт і дітей, позбавлених батьківського піклування. Умови влаштування дуже схожі з умовами прийомної сім'ї, але різняться за кількістю влаштованих дітей. Діти перебувають у родині до досягнення ними 18 років, а за умовою навчання до 23 років або до закінчення навчального закладу. На виховання влаштовуються діти-сироти і діти, позбавлені батьківського піклування які знаходяться на території за яку відповідає певна служба у справах дітей або перемістилися з тимчасово окупованої території чи району бойових дій. Особи які бажають створити дитячий будинок сімейного типу мають надати всі необхідні документи, акти

обстеження житлових умов, довідки про доходи та ін. Моральний та фізичний стан осіб має відповідати чинному законодавству.

Висновки до першого розділу

У першому розділі кваліфікаційної роботи проаналізовано теоретичні аспекти сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні.

Визначено що таке соціальний статус дитина-сирота та дитина позбавлена батьківського піклування. Надане пояснення щодо форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Наданий стислий опис основних сімейних форм: усиновлення, патронатна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, опіка та піклування, прийомна сім'я.

На наше переконання, сімейні форми виховання дитини, яка втратила зв'язок із біологічною сім'єю, вже не є інноваційними для України, адже з початку 2000-их років розпочався процес деінституалізації. Деінституалізація – процес, коли державні заклади для дітей стають непотрібними через те, що діти влаштовуються в родини – прийомні, опікунські, дитячі будинки сімейного типу або ж патронатні сім'ї.

Визначено, що усиновлення є найбільш оптимальною формою влаштування дитини. Це складний юридичний процес, який дає свої позитивні результати.

Дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я – найбільш популярні форми влаштування дітей, зокрема в Україні.

Опікунська сім'я – є найбільш наближеною до біологічної родини, проте все одно не може замінити рідних тата і маму.

РОЗДІЛ 2.

АНАЛІЗ ПРАКТИЧНОГО ДОСВІДУ РЕАЛІЗАЦІЇ СІМЕЙНИХ ФОРМ ВЛАШТУВАННЯ НА ПРИКЛАДІ М. КРИВИЙ РІГ

2.1. Статистичний аналіз сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Кривий Ріг це велике промислове місто. Багато молодих людей починаючи свій шлях самостійного життя та фінансової незалежності розуміють це як своєрідну свободу від опіки батьків. В цей період свого життя багато молодих людей, ще не маючи певного життєвого досвіду, скоюють багато помилок. Адже, маючи певні свободи, молоді люди вступають у відносини або створюють сім'ї. В них з'являються малі діти і саме в цей момент з'являються певні проблеми до яких молоді люди виявляються не готовими психологічно та морально. Від такого навантаження та стресу певна кількість молодих людей покидає свої малих дітей, ще частину з них позбавляють батьківського піклування. Ще є певна частина дітей, батьки яких загинули від невиліковної хвороби або від шкідливих звичок.

Ще, починаючи з березня 2022 року, в Кривий Ріг було перевезено багато дітей-сиріт, та дітей позбавлених батьківського піклування із сусідніх областей де відбувались бойові дії чи була окупація. На момент дослідження у місті налічувалось 417 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування які були влаштовані за 2023р.

Кривий Ріг складається із семи районів, які є окремими адміністративно-територіальними одиницями:

- Довгинцівський район;
- Тернівський район;
- Металургійний район;

- Покровський район;
- Центрально-міський район;
- Саксаганський район;
- Інгулецький район.

В Довгинцівському районі, згідно даних наданих виконкомом Довгинцівської районної у місті Кривий Ріг ради, налічується 6 прийомних родин та 6 дитячих будинків сімейного типу в яких влаштовано 57 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Це один із найбільших районів за площею, тож і кількість прийомних сімей і ДБСТ відповідно більша.

Звісно, статистика не враховує кращі або навпаки негативні практики сімейних форм влаштування. А такі точно є. власний досвід проходження виробничих практик свідчить про те, що служби у справах дітей постійно мають справу із прийомними батьками або батьками-вихователями, які, не жаль, порушують права дітей, не дотримуються правил утримання та догляду за прийомними дітьми, економлять гроші, які держава передбачає на забезпечення таких дітей.

Відповідно до даних, наданих виконкомом Тернівської районної у місті Кривий Ріг ради, у Тернівському районі налічується 63 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти влаштовані у 7 прийомних родин, 4 дитячих будинків сімейного типу та 4 дітей було усиновлено.

В Металургійному районі, спираючись на данні, що були надані виконкомом Металургійної районної у місті Кривий Ріг ради, налічується 78 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти влаштовані у 6 дитячих будинків сімейного типу, 7 прийомних родин та 3 дітей було усиновлено.

В Покровському районі, згідно даних наданих виконкомом Покровської районної у місті Кривий Ріг ради, налічується 5 прийомних

сімей, 4 дитячих будинка сімейного типу в яких влаштовано 48 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

В Центрально-міському районі, відповідно до даних наданих виконкомом Центрально-міської районної у місті Кривий Ріг ради налічується 68 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти влаштовані у 5 прийомних родин, 7 дитячих будинків сімейного та 5 дітей було усиновлено.

В Інгулецькому районі, спираючись на дані надані виконкомом Інгулецької районної у місті Кривий Ріг ради, налічується 55 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Діти влаштовані у 5 дитячих будинків сімейного типу, 5 прийомних родин та 3 дітей було усиновлено.

В Саксаганському районі налічується 47 дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Відповідно до даних виконкомом Саксаганської районної у місті Кривий Ріг ради діти влаштовані у 6 дитячих будинків сімейного типу та 4 прийомні родини.

Сімейне виховання дітей, особливо в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу, має безліч переваг, які варто враховувати:

1. Індивідуалізація уваги. У сімейних умовах дітям надається більше уваги та часу з боку опікунів, що сприяє їхньому особистісному розвитку та самовизначенню.

2. Формування позитивних зв'язків. В прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу діти мають можливість розвивати стійкі, позитивні стосунки зі своїми опікунами та іншими дітьми, що створює здорове середовище для їхнього зростання.

3. Стабільність та безпека. Забезпечення стабільного, надійного середовища для дітей є пріоритетом у сімейних формах виховання. Це допомагає їм відчувати себе захищеними та розвиватися в безпечних умовах.

4. Розвиток соціальних навичок. Діти в прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу мають можливість взаємодіяти з різними людьми, що сприяє розвитку їхніх соціальних навичок та адаптації у суспільстві.

5. Підтримка особистісного розвитку. Забезпечення індивідуального підходу до розвитку кожної дитини допомагає їм розкрити свій потенціал та досягти успіху в різних сферах життя.

6. Підтримка дитячого самовизначення. Сімейне виховання надає дітям можливість більш активно виявляти свої інтереси та обирати шлях розвитку, що відповідає їхнім потребам та здібностям.

7. Створення сімейного досвіду. У прийомних сім'ях та дитячих будинках сімейного типу діти отримують можливість вирости в атмосфері, що наближена до сімейного середовища, що може сприяти формуванню у них позитивних досвідів та цінностей.

Загалом, сімейні форми виховання дітей, зокрема прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу, надають дітям не лише фізичного, а й емоційного та соціального благополуччя, що є критичним для їхнього успішного розвитку.

Відповідно до наданих даних на діаграмі 1 є можливість побачити як складається ситуація влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування та яка форма сімейного влаштування є більш актуальною для міста Кривий Ріг.

Сімейні форми виховання, такі як усиновлення, опіка, прийомні сім'ї та дитячі будинки сімейного типу, мають багато переваг порівняно з вихованням у закладах інституційного типу:

Для дітей:

Відчуття любові та належності: Діти в сімейних формах виховання живуть у атмосфері любові та підтримки, що дає їм відчуття безпеки та стійкості. Вони мають можливість розвивати міцні стосунки з дорослими, які піклуються про них, і відчувати себе частиною родини.

Емоційний та соціальний розвиток: Дослідження показали, що діти, які виховуються в сім'ях, мають кращі показники емоційного та соціального розвитку, порівняно з тими, хто живе в інституціях. Вони краще

справляються зі стресом, мають вищу самооцінку та кращі соціальні навички.

Освітні можливості: Діти в сімейних формах виховання, як правило, мають кращі результати в навчанні, ніж ті, хто живе в інституціях. Вони частіше закінчують школу і вступають до університету.

Фізичне здоров'я: Діти в сім'ях, як правило, здоровіші, ніж ті, хто живе в інституціях. Вони мають кращий імунітет, рідше хворіють на хронічні захворювання та мають більшу тривалість життя.

Для суспільства:

Зменшення витрат: Сімейні форми виховання, як правило, є більш економічно вигідними, ніж інституційне виховання. Це пов'язано з тим, що вони потребують менших витрат на персонал та інфраструктуру.

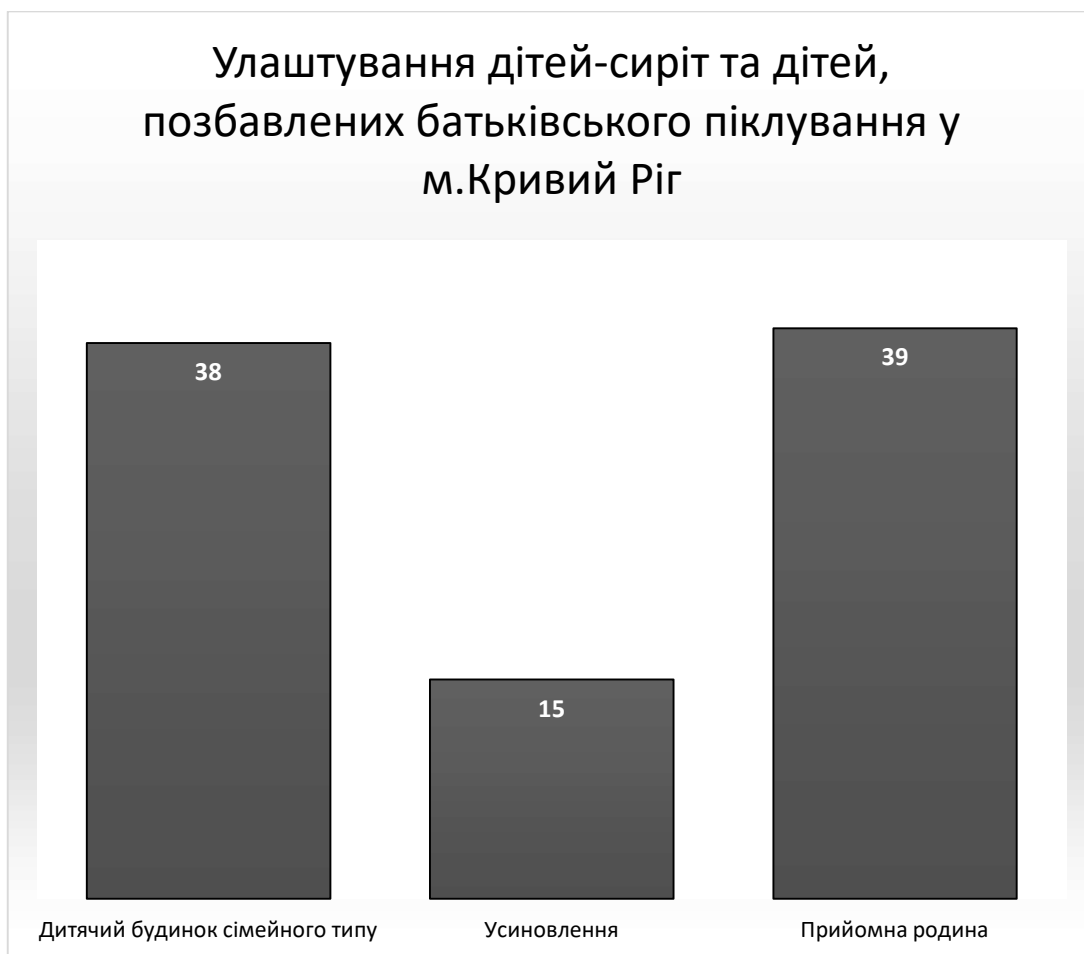
Зменшення злочинності: Дослідження показали, що діти, які виховуються в сім'ях, рідше скоюють злочини, ніж ті, хто живе в інституціях.

Сильніші громади: Сімейні форми виховання сприяють створенню сильніших громад, оскільки вони допомагають інтегрувати дітей у суспільство та дають їм можливість стати продуктивними членами суспільства.

Крім того, сімейні форми виховання відповідають найкращим інтересам дитини, як визначено в Конвенції про права дитини. Конвенція підкреслює право дитини на виховання в сім'ї, наскільки це можливо.

Важливо зазначити, що не всі сімейні форми виховання є однаково успішними. Деякі діти можуть мати труднощі з адаптацією до нового сімейного середовища, і їм може знадобитися додаткова підтримка. Однак загалом, сімейні форми виховання пропонують дітям багато переваг, яких вони не можуть отримати в інституційному середовищі.

Діаграма 1

2.2. Досвід кращих практик сімейного влаштування

Дослідивши багато практик сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування дало змогу виявити та описати окремий приклад.

У Вікторії велика родина. Складається вона з п'ятьох дітей - Андрій, Валерія, Олена, Вадим та Марина.

Олена, Вадим та Марина рідні діти Вікторії, а Андрій та Валерія прийомні. Усі діти окрім Андрія не мають проблем зі здоров'ям. У Андрія вроджена хвороба (синдром Дауна).

Проте так сталось, що рідних дітей теж не оминуло лихо. Вони стали свідками домашнього насильства.

Вікторія не мала шлюбу з батьком дітей, проте мешкали вони разом. Одного дня з громадянським чоловіком Вікторії щось трапилось. Він почав зловживати алкогольними напоями, потім він втратив роботу. Від цього чоловік почав пити ще більше, вдома влаштовував сварки, бив жінку та дітей. Так тривало кілька місяців, поки жінка зовсім не втратила надію на повернення чоловіка до нормального стану. Вона забрала дітей та переїхала на орендовану квартиру. Згодом чоловік помер від хвороби печінки.

Оговтавшись від пережитого Вікторія та діти почали жити далі. Житло їх було не багате, проте діти були усім мінімально забезпечені. Жінка мала гарну роботу та мала час на дітей.

Одного разу Вікторії розповіли про дівчину Валерію з якою сталась схожа, проте в багато разів страшніша, біда як і у неї з дітьми.

Валерія мала батька та матір, мала житло і все було чудово. Одного дня до матері Валерії приїхала подруга на кілька днів погостювати. Увечері, під час чаювання, ця подруга запропонувала батькам Валерії спробувати наркотики. Ті згодилися і таке повторювалось ще декілька раз. Цього вистачило щоб батьки Валерії звикли до них та стали залежними. Ну а вже потім вони втратили роботу, почали виносити речі з домівки на продаж. Валерію били, змушували продавати ці речі. Так тривало певний час, доки дівчину не заарештували на вулиці. Далі в ході слідчих дій батьків дівчини позбавили батьківських прав, а дівчину помістили до інтернату, бо не мала вона інших родичів, хто міг би взяти її під опіку.

Вікторія не змогла лишитися осторонь і тому порадившись із власними дітьми подала документи на усиновлення. Усиновлення їй погодили і так Валерія була з радістю прийнята до нової родини.

З Андрієм ситуація була складніша. Мати Андрія доводилась Вікторії двоюрідною сестрою. Андрій родився вже з хворобою. Батьки Андрія довго боролися з цією хворобою але хвороба перемогла їх. Зрозумівши, що було витрачено багато часу та коштів на лікування дитини батьки Андрія здалися та написавши відмову від дитини залишили його в інтернаті, а самі поїхали

за кордон. Дізнавшись про це Вікторія знов не змогла залишитись осторонь. Так як Вікторія мала родинні зв'язки з Андрієм вона подала документи на опікунство. Коли опікунство погодили Андрія забрали з інтернату і він був прийнятий до родини.

Минув рік. Всі діти здружились, допомагали одне одному. Всі разом відвідують психолога, проходять групові тренінги займались розвагами та намагались як більше часу проводити разом. Вікторія з Андрієм відвідує медичних фахівців які надають їй консультації та корисні поради.

Проходячи разом курси допомоги діти навчились розуміти та допомагати Андрію з його хворобою. Ці навички допомагають їм виконувати деякі незначні обов'язки Вікторії, що в свою чергу допомагає їй більш рівномірно витратити час на кожну дитину окремо та на усіх їх разом. Тому що кожна дитина бажає до себе уваги і має на цю увагу законні права.

Для того, щоб можна було уявити масштаби проблеми дітей, надаємо один з наративних звітів діяльності команди фахівців з соціальної роботи м. Кривого Рогу в рамках реалізації соціально-гуманітарного проєкту Дитячого фонду ООН ЮНІСЕФ.

Наративний звіт

за результатами впровадження ГО «Ліга соціальних працівників України» проєкту Представництва Дитячого Фонду ООН (ЮНІСЕФ) в Україні «Забезпечення системного реагування на потреби дітей, які повернулися до біологічних сімей з інтернатних закладів, та дітей групи ризику»

в Кривому Розі Дніпропетровської області

станом на 25 грудня 2023 року

1. Діяльність у проєкті розпочата 01.09.2023.
2. Проєкт реалізується в м. Кривому Розі Дніпропетровської області, охоплено 442 дитини, 279 сімей (до 10 грудня) та 69 дітей, 32 сім'ї додатково після 10 грудня.
3. За період від початку діяльності здійснено такі заходи:
 - 10 ФСР пройдено навчання/тренінг;

- 1 ФСР пройшов комплексне навчання в грудні 2023 р.
- проведений пошук і перевірка інформації про 511 дітей;
- складені уточнені списки, взято до роботи 339 дітей, 190 сімей;
- проведено 269 візитів у сім'ї, складено 209 актів;
- для роботи з 56 дітьми залучені наступні представники уповноважених органів громади: служба у справах дітей, центр соціальних служб, заступник міського голови.

- для роботи з 40 батьками залучені до роботи спеціалісти, а саме: соціальні педагоги та практичні психологи закладів освіти, де навчаються діти, спеціалісти безоплатної правової допомоги у м. Кривий Ріг.

Для дітей, які беруть участь в проєкті було організовано і проведено такі заходи:

1) 06 жовтня і 09 жовтня 2023 року – майстер-класи із скелелазіння (база КДПУ). Діти різного віку отримали можливість полазити професійними трасами на штучному скеледромі, відчували насолоду від фізичного та емоційного розвантаження (є фотозвіти)

2) 24 жовтня і 31 жовтня 2023 року – майстер-класи із робототехніки. Викладачі КДПУ провели заняття для двох різновікових груп дітей (6-10 років, та 11-16 років) з основ моделювання та програмування роботів (є фотозвіти)

3) фахівець з соціальної роботи О. Неумивайченко проводила індивідуальне заняття з моделювання для дитини. Розвивалися навички мілкої моторики рук, уваги, сконцентрованості дій (є фотозвіт)

4) фахівцями із соціальної роботи постійно здійснюється індивідуальна робота (консультації, роз'яснення, педагогічний вплив тощо) з дітьми та їхніми батьками (є фотозвіти)

Заплановано культурно-мистецькі заходи:

5) запрошення в Криворізький цирк;

6) запрошення в Криворізький академічний міський театр драми та музичної комедії імені Тараса Шевченка.

Також за сприяння фінських спонсорів діти з найбільш вразливих сімей отримали планшети для навчання у кількості 25 шт.

Така робота стала можливою за тісної співпраці органів місцевої влади та надавачів соціальних послуг (міська служба у справах дітей, центр соціальних служб).

Проблеми у веденні випадку типові і повторюються щомісяця: небажання батьків взаємодіяти із ФСР, відсутність зв'язку із деякими сім'ями, складна психологічна ситуація в сім'ї, що спричинює негативне ставлення до втручання «ззовні», зокрема з боку фахівців.

Проведені супервізії (як індивідуальні, так і групові).

2.3. Методичні рекомендації щодо впровадження сімейних форм влаштування.

Спираючись на те, що кожна дитина має право на виховання в родині, то для впровадження сімейних форм влаштування можна рекомендувати наступне.

Робити рекламні та просвітницькі акції в громаді задля розповсюдження правдивої інформації про сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Сьогодні існує все ще багато стереотипів та міфів відносно усиновлення, прийомних дітей, опіки. Все це в громаді відбувається через незнання правдивих фактів та потрібної інформації. Варто зауважити, що до сьогодні все ще не викорінено такі розповсюджені стереотипи на кшталт: діти-сироти завжди беруть найгірше від батьків, чужу дитину не можна полюбити по-справжньому, чужі діти завжди погані тощо. Треба всіма доступними способами руйнувати ці стереотипи заради самих дітей та розповсюджувати сімейні форми влаштування.

Підвищувати кваліфікацію фахівців по роботі з дітьми та усиновителями.

Сучасні діти вимагають сучасних підходів до роботи з ними. Тож, не годиться, щоб із дітьми працювали люди без спеціальної освіти та без індивідуального підходу до дитини. Для цього фахівцям із соціальної роботи варто регулярно підвищувати свою професійну кваліфікацію та педагогічну майстерність. Майстер-класи, тематичні навчальні тренінги, онлайн-курси, конференції, методичні семінари та інші заходи сьогодні є доступними та абсолютно безкоштовними для учасників.

Зважено підходити до будь-якої форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Ця порада має стосуватися тих випадків, коли дитину дуже швидко треба влаштувати в родину і на вибір самої форми немає часу. А насправді треба знаходити час для цього, бо для дитини вибір потенційної родини – то як народження у нових батьків. Це дуже відповідальна місія працівників служби у справах дітей, потенційних батьків-вихователів та усіх небайдужих.

Прислухатись до бажань та потреб влаштованих дітей.

За купою паперу дуже часто ми забуваємо запитати дитину чи все в неї гаразд. А треба на це звертати увагу в першу чергу. Ми, дорослі, вважаємо, що влаштована дитина в сім'ю то є наш успіх, а насправді дитину треба зробити щасливою, аніж вона була до цього. Тож, не завжди в пріоритеті має бути влаштування, часто це багальні питання у дитини чи подобається їй в цій сім'ї.

Слідкувати за станом здоров'я дитини, та надавати необхідну допомогу.

Це важлива складова, яку завжди треба враховувати при виборі форми влаштування дитини. До прикладу, якщо у дитини є хронічні серйозні проблеми зі здоров'ям, то тільки та родина, яка зможе забезпечити гідний догляд за такою дитиною зможе претендувати на усиновлення, опіку створення прийомної родини із такою дитиною. Здоров'я дитини – це категорія відповідальності дорослих, адже беззахисні діти не мають змоги попідкуватися про себе.

Висновки до другого розділу

У другому розділі кваліфікаційної роботи проведено статистичний аналіз сімейних форм влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Досліджено досвід кращих практик сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.

Спираючись на те, що кожна дитина має право на виховання в родині, то для впровадження сімейних форм влаштування можна рекомендувати наступне. Робити рекламні та просвітницькі акції в громаді задля розповсюдження правдивої інформації про сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Сьогодні існує все ще багато стереотипів та міфів відносно усиновлення, прийомних дітей, опіки. Все це в громаді відбувається через незнання правдивих фактів та потрібної інформації. Підвищувати кваліфікацію фахівців по роботі з дітьми та усиновителями. Сучасні діти вимагають сучасних підходів до роботи з ними. Тож, не годиться, щоб із дітьми працювали люди без спеціальної освіти та без індивідуального підходу до дитини. Зважено підходити до будь-якої форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Ця порада має стосуватися тих випадків, коли дитину дуже швидко треба влаштувати в родину і на вибір самої форми немає часу. Прислухатись до бажань та потреб влаштованих дітей. За купою паперу дуже часто ми забуваємо запитати дитину чи все в неї гаразд. А треба на це звертати увагу в першу чергу. Слідкувати за станом здоров'я дитини, та надавати необхідну допомогу. Це важлива складова, яку завжди треба враховувати при виборі форми влаштування дитини.

ВИСНОВКИ

В сучасному світі, не всі діти мають змогу жити в повноцінній родині. Низький рівень соціальної відповідальності, фінансові труднощі, погіршення морального та психологічного стану сімей, а як наслідок і суспільства в цілому, має негативний вплив на збереження та зміцнення родини. Від усього цього діти стають сиротами або тими, хто втратив батьківське піклування.

На жаль, на сьогоднішній день, у зв'язку з війною кількість дітей сиріт та дітей, які позбавлені батьківського піклування значно збільшилась. Це пов'язано з тим, що у одних дітей батьки загинули внаслідок ворожих обстрілів і немає інших родичів, у інших – батьки стали на захист країни та також загинули або пропали безвісти. Всі ці діти, збільшують чисельність дітей-сиріт та дітей, які втратили батьківське піклування. Згідно моніторингу, який проводила ЮНІСЕФ у липні 2022 р. в Україні налічувалось 67 тис. дітей-сиріт та дітей, які позбавленні батьківського піклування. На даний момент кількість таких дітей складає близько 100 тис. та на жаль, вона постійно збільшується.

Аналіз форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування як тема даної кваліфікаційної роботи нами була обрана тому що, проблема влаштування цих дітей є дуже актуальною. За два роки війни з російською федерацією дуже багато дітей залишилось без батьків, родичів чи опікунів.

У першому розділі кваліфікаційної роботи проаналізовано теоретичні аспекти сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування в Україні.

Визначено що таке соціальний статус дитина-сирота та дитина позбавлена батьківського піклування. Надане пояснення щодо форм сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування. Наданий стислий опис основних сімейних форм: усиновлення,

патронатна сім'я, дитячий будинок сімейного типу, опіка та піклування, прийомна сім'я.

На наше переконання, сімейні форми виховання дитини, яка втратила зв'язок із біологічною сім'єю, вже не є інноваційними для України, адже з початку 2000-их років розпочався процес деінституалізації. Деінституалізація – процес, коли державні заклади для дітей стають непотрібними через те, що діти влаштовуються в родини – прийомні, опікунські, дитячі будинки сімейного типу або ж патронатні сім'ї.

Визначено, що усиновлення є найбільш оптимальною формою влаштування дитини. Це складний юридичний процес, який дає свої позитивні результати. Дитячий будинок сімейного типу та прийомна сім'я – найбільш популярні форми влаштування дітей, зокрема в Україні. Опікунська сім'я – є найбільш наближеною до біологічної родини, проте все одно не може замінити рідних тата і маму.

Спираючись на те, що кожна дитина має право на виховання в родині, то для впровадження сімейних форм влаштування можна рекомендувати наступне.

- ✓ Робити рекламні та просвітницькі акції в громаді задля розповсюдження правдивої інформації про сімейні форми влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
- ✓ Підвищувати кваліфікацію фахівців по роботі з дітьми та усиновителями.
- ✓ Зважено підходити до будь-якої форми сімейного влаштування дітей-сиріт та дітей, позбавлених батьківського піклування.
- ✓ Прислухатись до бажань та потреб влаштованих дітей.
- ✓ Слідкувати за станом здоров'я дитини, та надавати необхідну допомогу.

Таким чином, завдання дослідження виконано, мету досягнуто.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Безпалько О. В. Організація соціально-педагогічної роботи з дітьми та молоддю у територіальній громаді : теоретико-методичні основи : моногр. / О. В. Безпалько ; М-во освіти і науки України, Ін-т проблем виховання АПН України. К. : Наук. світ, 2006. 363 с.
2. Василенко О. М., Синюк Н. В., Овод Ю. В., Романовська Л. І., Фурдуй С. Б., Шеремет А. М., Якубова Л. А. Теоретичні та методичні аспекти соціальної діяльності: монографія / відп. ред. Л. О. Данильчук, Л. І. Романовська. Хмельницький: Фоп Цюпак А.А., 2020. Т. 2. 336 с.
3. Європейська конвенція про визнання та виконання рішень стосовно опіки над дітьми та про поновлення опіки над дітьми: ратифіковано Законом України від 06.03.2008 № 135-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_327#Text
4. Європейська конвенція про здійснення прав дітей: ратифіковано Законом України від 03.08.2006 №69-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_135#Text
5. Європейська конвенція про контакт з дітьми: ратифіковано Законом України від 20.09.2006 №166-V. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_659#Text
6. Європейська конвенція про правовий статус дітей, народжених поза шлюбом: ратифіковано Законом України від 14.01.2009 №862-VI. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/994_568#Text
7. Комплієнко І. Неповна сім'я як чинник вживання старшокласниками психоактивних речовин. Проблеми сучасної психології, 2020. № 49. С. 177– 201. DOI: <https://doi.org/10.32626/2227-6246.2020-49.177-201>
8. Конончук А. Неповна батьківська сім'я як об'єкт соціально-педагогічної роботи. Наукові записки Ніжинського державного

- університету ім. Миколи Гоголя. Психолого-педагогічні науки. 2014. №. 3. С. 50-56.
9. Концептуально-технологічна модель підготовки майбутніх фахівців соціально-педагогічної сфери [монографія] / авт. кол. Т. Василюк, І. Лисоконь, І. Размолодчикова, І. Шимко ; упоряд. І. Лисоконь. Кривий Ріг : КДПУ, 2022. 182 с.
10. Мельник Н. І. Соціалізація дітей дошкільного віку на засадах групової взаємодії у різновікових групах. Освіта та розвиток обдарованої особистості. № 5 (48) /05/2016. С. 17 – 20
11. Приходченко К. І. Виховання як складна динамічна система соціального середовища: різнохарактерні видові категорії. Наука. Релігія. Суспільство. № 1, 2011. С. 178 – 184.
12. Сейко Н. Соціальна педагогіка: курс лекцій. Житомир: Житомир. держ. пед. ун-тет, 2002. 260 с. URL: <http://eprints.zu.edu.ua/3558/1/11.pdf>
13. Семигіна Т. Сучасна соціальна робота. Київ: Академія праці, соціальних відносин і туризму, 2020. 275 с.
14. Сімейний кодекс України, 2002. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2947-14/conv#Text>
15. Соціально-педагогічна підтримка дітей та учнівської молоді : монографія / [Алексєєнко Т. Ф., Жданович Ю. М., Малиношевський Р. В. та ін.] / за заг. ред. Т. Ф. Алексєєнко. К. : ТОВ "Задруга", 2017. 168 с.
16. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу: монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. – Кривий Ріг, 2014. 312 с.
17. Фіцула М. Педагогіка [навчальний посібник]. К. : Видавничий дім "Академія", 2001. 528 с.